

balogh.balazs_204_24

MTA DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Balogh Balázs

A KÉTSZERES IMPÉRIUMVÁLTÁS
ALULNÉZETBEN

Az 1940–1944-es időszak magyar–román konfliktusai,
előzményei és hatásai Kalotaszegen visszaemlékezések
és a források tükrében

Pomáz
2024

balogh.balazs_204_24

I. A KITŰZÖTT KUTATÁSI FELADAT RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA

Kalotaszegnek kitüntetett szerepe van a magyar kultúrtörténetben, a népművészet felfedezéstörténete hozzá kötődik és napjainkig a néprajzkutatás fontos terepe. Különösen azért szembetűnő Kalotaszeg hangsúlyos kulturális szerepe, mert mára csupán mintegy 13-15 ezer lélek alkotta identitásrégiót jelent, amelynek lakói 35-40 faluban élnek a románság és a hegyek közé ékelődve. Kalotaszeg déli határa az Erdélyi-középhegységre húzódik fel, amelynek havasi móc lakói időről időre etnikai konfliktusba keveredtek a környező magyarsággal. A Kárpát-medencében Erdély – valamint Délvidék – volt a legtöbb és legsúlyosabb etnikai összetűzések színtere. Az erdélyi román–magyar konfliktusoknak pedig Kalotaszeg volt az egyik legtöbbet szenvedő vidéke. A néprajztudományban Kalotaszeg hangsúlyosan kultúráközpontú vizsgálata mellett ezért a táj társadalomnéprajzi folyamatainak megismeréséhez azoknak az etnikai összetűzéseknek a kutatása is rendkívül fontos, amelyek a kétszeres impériumváltás időszakában történtek, és amelyek máig meghatározzák az egymás mellett élő magyar és román közösségek kapcsolatát.

Disszertációmban megkísérlem, hogy a II. világháború alatt Észak-Erdélyben lezajlott kétszeres impériumváltást, a súlyos konfliktusokkal terhelt magyar–román viszonyt a néprajzi kutatás eszközeivel mutassam be Kalotaszegen. Értekezésemben az 1940–1944-es időszakot úgy állítom a vizsgálat középpontjába, hogy annak előzményeit, a súlyos összetűzések kirobbanásához vezető két világháború közötti évtizedek történéseit és következményeit, a konfliktusok hatására felerősödő magyar etnikai

térvesszés dinamikáját, Kalotaszeg peremének diaszpórizációs folyamatát is igyekszem részletesen feltárni.

A dolgozat fő kérdésfelvetései a következők. Vajon mennyire támasztják alá az írásos dokumentumok az emlékezetben rögzült eseményeket? Miben mutatkozott meg a Trianont követő és a II. világháborút megelőző időszak magyarellenessége Kalotaszegen, az új román hatalomnak – az egyénen túl – a református egyházra, a magyar gyülekezetekre és iskolákra nehezedő nyomása? Milyen sérelmek, károk és bántalmazások érték az egyházakat, a lelkészeket, a tanítókat és a gyülekezetek tagjait? Mindezekre milyen egyéni és kollektív válaszreakciók érkeztek Kalotaszegen? A kétszeres impériumváltás kataklizmáinak milyen szerepe volt a Kalotaszeg peremén található szórványok sorsának alakulásában?

II. A KUTATÁS MÓDSZEREI, FORRÁSFELTÁRÁS, ELVÉGZETT VIZSGÁLATOK

1994-től kezdődően, Fülemile Ágnessel közösen – 1996-tól házastársként – végezzük módszeres történeti és társadalomnéprajzi kutatásainkat Kalotaszegen és környékén. Az összes kalotaszegi településen végzett terepmunka mellett kiterjesztettük kutatásainkat jócskán a régió határain túl minden irányba, így összesen több mint száz településhez fűz személyes tereptapasztalat. Gyűjtőfűzeteim tanúsága szerint mintegy félezer adatközlőtől jutottam információhoz, ám a ténylegesen, személyesen ismert kalotaszegiek köre ennél jóval népesebb. A terepen töltött összes idő bőven meghaladja a három esztendőt. Kalotaszegi jelenlétünknek voltak intenzív időszakai, amikor pár hetes gyűjtőutakat szerveztünk évente több alkalommal. A leghosszabb, állomásozó terepmunka során egész családommal

töltöttem 2005-ben fél évet a felszegi Nyárszón, ahol a terepmunka egyik leghatékonyabb eszközével élhettem, a résztvevő megfigyeléssel. Ezt a közösséghez tartozást erősítette meg, hogy a nyárszai képviselők kezdeményezésére megválasztottak Körösfő község díszpolgárának. Nyárszó mellett más településeken is rendszeresen megszálltunk (Kalotaszentkirály-Zentelke, Bánffyhunad, Körösfő, Mákófalva, Magyarvista, Méra stb.) Így számos helység esetében nyugodtan mondható, hogy több családdal, sőt egész faluközösségekkel kivételes bizalmi viszonyt építettünk ki. Az egymás megismerésének, a bizalom elnyerése folyamatának megannyi „próbáján,” stációján átesve, az elfogadás számos gesztusát tapasztalhattuk, majd a helyi társadalomba való befogadásunkat érzékelhettük.

Ez a bizalmi viszony nagyban segítette a kutatás során történő információszerzést. Enélkül nem juthattam volna hozzá családoknál őrzött iratokhoz, fényképekhez, ezáltal könnyebben elérhetővé váltak az egyházi és községi dokumentumok. Különösképpen olyan érzékeny kutatási témák esetén, mint az etnikai konfliktusok, az atrocitások, a rablások kérdése – amelyek majdnem minden kalotaszegi magyar családot érintettek valamilyen szinten –, lehetetlen lett volna az adatgyűjtés, ha nincs meg a kivételesen erős, kölcsönös bizalmi viszony az adatközlőkkel.

A mintegy három évtizedes módszeres, többszínterű néprajzi-antropológiai terepmunka során a legkülönbözőbb gyűjtéstechnikákat alkalmaztuk. Adatgyűjtésünk a kérdőívhasználattól a személyes impressziókat is rögzítő gyűjtőnaplók vezetéséig, az élettörténet-kutatástól a strukturálatlan és félig strukturált interjúkig, a kapcsolathálók feltárásától a román–magyar viszony vizsgálatáig terjedt, melyek során a térszemlélet, térhasználat és a mobilitás különböző

aspektusait is figyelembe vettük. Az interjúk esetében fontos megjegyezni, hogy a magyarellenes atrocitások kérdése olyan érzékeny kutatási téma, amit eleve csak több találkozás után, az empatikus hozzáállásomról meggyőzve őket, a bizalom elnyerését követően, olyan elmélyült beszélgetések során hozhattam szóba, amikor a hangrögzítés szinte lehetetlen volt. Tapasztalatom szerint a hangfelvétel eszközének pusztán látványa is elriasztja az adatközlőt attól, hogy megnyíljon, a súlyos traumákról való beszélgetést pedig egyenesen kizárja. Még a jegyzetelést is sokan kérték, hogy szüneteltessem, amikor kényes, régi sebeket feltépő kérdésekről beszéltek.

A kutatás során a falu határának és a családok lakó- és tárgyi környezetének megfigyelése, leírása, és fényképfelvételekkel való dokumentálása már részint átvezet az írásos források használatába, mert számos esetben megengedték az adatközlők, hogy ne csak a régi családi felvételekről készíthessek reprodukciót, hanem az esetlegesen tulajdonukban lévő, óvott iratokról is. Terepmunkám során igyekeztem azoknál a családoknál, akikkel elmélyültebb kapcsolatba kerültem, a családi dokumentumokat is megtekinteni. A visszaemlékezések igazolására sok esetben a magántulajdonban lévő legkülönbözőbb iratokat is tudtam használni a katonakönyvtől az adásvételi szerződéséig, a cselédkönyvtől a birtoklevelekig.

A Trianonig Magyarországhoz tartozó Erdély – a Magyar Királyságon belül – többséginek számító magyarsága az impériumváltással egyik pillanatról a másikra Nagy-Románia hátrányosan megkülönböztetett kisebbségévé vált. A két világháború közötti, román uralom alatti, több mint két évtizednyi magyar kisebbségi életet a többségi románságtól elszenvedett súlyos diszkrimináció határozta meg. Az 1940–1944-es időszakban történt etnikai konfliktusok közvetlen előzményét jelenti ez a két évtized, de természetesen a vizsgálatoknak

figyelemmel kell lenniük a korábbi, a történeti Magyarország korszakában lejátszódott nagy horderejű román–magyar összetűzéseknek a kollektív emlékezetben rögzült eseményeire is (Horea–Cloșca–felkelés, 1784; Avram Iancu mozgalma, 1849).

A 20. századi kutatási témák bizonyos esetekben lehetővé teszik – az emlékezettel elérhető, még nem oly távoli múltban – a levéltári adatgyűjtés és a terepmunka során az adatközlőktől szerzett adatok egymásra vonatkoztatását, a forrásokat író kortársak és a visszaemlékezők értelmezésének összevetését, „hitelesítését”. Az 1940–1944 közötti időszak etnikai konfliktusairól a terepen – az 1990-es években megkezdett, a folyamatosan apadó potenciális adatközlői réteggel arányosan egyre kevesebb emlék máig tartó gyűjtése során – szerzett, az oral history módszerével gyűjtött narratívákat ezért írásos dokumentumokkal vettem egybe. Ehhez magántulajdonban lévő iratanyagoktól kezdve a levéltári dokumentumokig és a szekunder forrásként használt sajtóanyagig igyekeztem minden fellelhető írásos dokumentumot megvizsgálni. A disszertáció középpontjába állított 1940–1944-es időszak etnikai konfliktusaira, illetve Kalotaszeg peremének a szórványosodására vonatkozóan nélkülözhetetlenek voltak a református egyházi források. Fontos hangsúlyozni, hogy a vizsgált régió magyar lakossága döntő többségében református vallású, ezért az egyházi iratanyagok a térség egész magyarságára vonatkoztathatóak. A Bánffyhunyadon lévő Kalotaszegi Egyházmegye Esperesi Hivatalának – legnagyobbrészt a 20. századra vonatkozó – teljes archívumát áttekintettem, és a Kolozsvár Farkas utcai Erdélyi református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának Kalotaszegre vonatkozó dokumentumait is behatóan tanulmányoztam.

A helyi lelkészi hivatalokban is rendkívül értékes információkat hordozó iratokra lelhettem. Az anyakönyvek, egyházi összeírások, bevallási ívek, papválasztási névjegyzékek stb. mind fontos

adatokkal szolgálhattak munkámhoz. Különösen a Kalotaszeg peremén szórványosodó és kihaló magyarság egykori gyülekezeteinek esetében van ennek rendkívüli jelentősége, ahol a református szórványfiliák klenódiumai, egyházi iratanyagai átkerültek a még életképes és működő gyülekezetek lelkészi hivatalaiba.

Fontos szekunder forrása volt kutatásaimnak a sajtóanyag, amely bővelkedik a kalotaszegi híradásokban. A saját terepmunkát és a levéltári kutatásokat nagyon jól kiegészíti, árnyalja, egyúttal a legtöbbször igazolja a korabeli sajtóanyag, amelyet természetesen a kötelező forráskritikai szemlélettel kell kezelni. A két világháború közötti időszak jóformán csak az 1990-es években végzett kutatásaim során kikérdezett adatközlőim számára jelentett emlékezettel elérhető időbeli távolságot. Főleg a II. világháborút megelőző évtizedek eseményeinek és mindennapjainak vizsgálatakor szorultam a sajtó nyújtotta információk segítségére.

III. AZ ÚJ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK TÉTELES ÖSSZEFOGLALÁSA

A dolgozat száz évet ölel fel, amelynek kezdete a trianoni békediktátum, középpontja a kétszeres impériumváltás mintegy négy és fél éve, és epilógusa a sérelmeket lassan elhomályosító, máig nyúló időszak, amelyben a felszín alatt máig hat a konfliktusok utóélete. Az értekezés felépítése is ezt a kronologikus elemzési logikát követi. A kutatás célkitűzéseinek, módszerének, forrásainak és előzményeinek ismertetése után a kétszeres impériumváltás kapcsán mind a vizsgált területet, mind a kutatott időszakot igyekeztem kontextusba helyezni. Ebben a szélesebb

összefüggéseket bemutató fejezetben a politikatörténeti események rövid ismertetésével karöltve szükségesnek tartottam, hogy Kalotaszeg rövid bemutatása mellett a magyar etnikai térvesztés történeti folyamatainak dinamikáit is vázoljam. Főként a második bécsi döntést megelőző két évtized magyarellenes adminisztratív intézkedéseinek későbbi tárgyalásához illeszkedően tartottam fontosnak, hogy a döntően paraszti gyökerű Kalotaszeg polgárosult közösségeit is a kontextust teremtő első fejezetben mutassam be röviden.

A két világháború közötti két évtized kalotaszegi történései közvetlen előzményei voltak az 1940–1944-es magyar–román konfliktusoknak. A román uralom alatti magyar kisebbségi életet a többségi románságtól elszenvedett politikai, gazdasági és oktatási-kulturális, hármás diszkrimináció-rendszer határozta meg. Az értekezés az etnikai feszültségek előzményeit és okait bemutató alfejezeteiben nemcsak a kalotaszegi magyarokat ért súlyos jogfosztásokat, a hátrányos megkülönböztetés legváltozatosabb eseteit tárgyalja, hanem konkrét példákon keresztül igyekszik bemutatni a román hatalmi nyomással szembeni – többnyire spontán, ritkán szervezeten adott – közösségi és egyéni válaszokat, egyházi és olykor politikai reakciókat. Trianont követően az új, központosító hatalom által kirekesztett kalotaszegi magyarság egyéni és kollektív magatartásában megmutatkozó reziliencia, a gyökeresen megváltozott – összességében súlyosan rosszabbodott – élethelyzethez való rugalmas alkalmazkodási vagy merev szembenállási stratégia számos példáját mutatom be.

A kalotaszegi etnikai konfliktusok előzményeit és okait tárgyaló fejezet azokat az eseményeket, etnikus interakciókat tárgyalja – a terepmunka során gyűjtött és az archivális iratanyagokban talált dokumentumokra és információkra alapozva –, amelyek kihatottak, illetve kihatnak a román–magyar viszonyra. A bemutatott gyűjtésanyag jól reprezentálja az erdélyi

összmagyarságot érintő diszkriminációs visszasságokat (például nyelvhasználat, iskolatörvény) és a Kalotaszeg magyarságának különböző társadalmi csoportjaira nehezedő hatalmi elnyomás terheit (például földreform, lelkészüldözés).

Az egyéni kibívások példái a történetírás számára jórészt láthatatlan, zömében a paraszti társadalmat érintő konkrét eseteken keresztül mutatja be a reziliencia legkülönbözőbb megnyilvánulásait, amelyek sokszor sikertelen, olykor sikeres próbálkozások voltak arra irányulóan, hogy az egyének és közösségek megtalálják a módját annak, hogy a meggyőződésükkel ellentétes rendszer korlátain belül saját értékeiket megóvják. Ugyanis „a reziliencia nem nyílt ellenállás, de nem is kollaboráció, hanem mindennapos küzdelem és kényszerű alkalmazkodás is az adott rendszer keretei között.”¹ Ez a küzdelem és alkalmazkodás jellemezte a kalotaszegi magyarság helyzetét, amelyet hétköznapi emberek vívtak, akik kisebbségi helyzetű egyénenként vagy csoportként megpróbálták periferikus helyzetüket újraértelmezni, saját jelentésekkel telíteni, és ezáltal átalakítva azt, kitörni azokból a keretekből, amelyek közé az elnyomó uralmi rendszer kényszerítette őket. Ezzel összhangban a kalotaszegi visszaemlékezések – a hazátlannak csúfolás mellett – a földreform egzisztenciális ellehetetlenülést okozó sérelmeit, a magyar iskolák mondvacsinált indokokkal való bezárását és a súlyos nemzetiségi, nyelvi diszkrimináció eseteit sorolták fel számtalan alkalommal.

A román földreform érintette a legérzékenyebben egész Erdélyben – így Kalotaszegen is – a magyarságot. A földreform legmélyrehatóbb hatása Kalotaszegen az volt, hogy az állattenyésztésre alapozott magyar paraszti gazdaságokat ellehetetlenítette azzal, hogy legelőik nagy részétől megfosztották őket, majd azokat a román gazdák között osztották szét. A jogorvoslatért hiába folyamodó kalotaszegi példák azt bizonyítják,

¹ Az idézet forrását lásd: disszertáció 221. old. 604. jegyzet.

hogy a román hatalom olyan társadalmi környezetet teremtett, amelyben a románok azt tehetek a magyarok kárára, amit akartak. A román hatalmi nyomás másik fő területét az oktatás jelentette. A román tanügyi reform nem volt más, mint a nemzeti kisebbségek elleni kulturális offenzívát elősegítő törvényes keret. A tanügyi törvény a kisebbségi oktatásügy elsorvasztására törekedve kötelezte a magyar tanítókat és tanárokat a román nyelvvizsga letételére. A legfőbb kárt azonban azzal okozta, hogy tömegesen záratta be a magyar felekezeti iskolákat mondvacsinált indokokkal.

A hatalom nyomásgyakorlásának legerőteljesebb, a legkisebb ellenállást sem engedő terepét a politikai élet jelentette, kitüntetett hangsúllyal a választások lebonyolítása. A kalotaszegi példából egyértelmű, hogy a politikai választások során teljességgel reménytelen volt bármiféle erőfeszítést tenni a magyar érdekek képviselőit megerősítésére. A román hatalmi nyomásgyakorlás kíméletlen érvényesítése – ami a politikai választások során a félrevezetésen, megfélemlítésen és erőszakon alapult – olyan erőteljes volt Kalotaszegen, hogy sem a szórványosan kísérletező egyéni leleményesség, sem a közösségi próbálkozások – amelyekkel a törvénytelen korlátozásokat megpróbálták kijátszani – nem értek célra.

Kalotaszeg történeti néprajzi vizsgálata során lépten-nyomon olyan társadalmi-gazdasági jelenségekkel találkozhatunk, amelyek a népesség fogyását, ezzel együtt a szórványosodás folyamatát generálták. Ezek között kiemelten jelentős szerepe volt a magyar népesség apadásában azoknak a diszkriminatív adminisztrációs intézkedéseknek a peremhelyzetű, vegyes lakosságú kalotaszegi településeken, ahol a román hatalmi nyomás ellen védtelenebbek voltak a magyar közösségek, ahol a helyi románság az intézkedések elleni kísérleteket hol konkrét tettekkel, hol pusztán fenyegető jelenlétével megghiúsította. A disszertációban említett jó néhány

példa közül az értekezés részletesebben mutatja be a Kalotaszeg emblemikus havasalji településeit sújtó, a Felszeg déli peremén fekvő Magyargyerőmonostort és Magyarvalkót ért román diszkriminatív adminisztrációs intézkedéseket és az azokra adott egyéni és kollektív válaszokat. A református iratanyagokból részleteiben megismerhető, hogy milyen felülről irányított magyarellenes és ebből következőleg református egyházellenes hangulatkeltés jellemezte a vegyes lakosságú falvakat. A legtöbb esetben a két legfontosabb közösségi intézmény, az iskola és az egyház elleni fellépésekről szerezhetünk értesüléseket. Megállapítható, hogy az iskolaügy körül kialakult, végletekig kiélezett helyzetben az adminisztrációs végzálás, az olykor tettlegességig fajuló feszültségteremtés, az iskolás gyerekek több helyen való módszeres elverése, a lelkészek feljelentése és csendőrrrel való megfenyegetése, a lakosság ablakok betörésével, fizikai agresszióval való megfélemlítése ugyanazt az üzenetet hordozta, mint amit az elkobzott földek, ingatlanok, a politikai szavazások kapcsán tapasztalhattunk: a román hatalom uralmi rendjével szemben a másodrendű magyar közösségek ne is próbálkozzanak védelmet keresni, kiváltképpen ne kíséreljenek meg ellenállást tanúsítani!

A kétszeres impériumváltás etnikai konfliktusainak előzményeként más szempontból érdemel figyelmet Egeres két világháború közötti időszak. Kalotaszeg legkorábban iparosodott területe az egeresi szénvidék, amely az iparba áramló munkásság miatt Kalotaszeg társadalmának leginkább megbolygatott területe. A rendkívül heterogén lakosságú Egeresen az etnikai és szociális feszültségek már a 19. század utolsó negyedétől folyamatosan jelentkeztek. Kalotaszegen a II. világháborúig sehol olyan komoly bűnesetek nem fordultak elő, mint Egeresen és a környékbeli ipartelepen. Mindezek előzményül szolgáltak és szoros

összefüggésben álltak azzal, hogy 1944-ben Egeresen történtek a legsúlyosabb magyarellenes atrocitások Kalotaszegen.

Az 1940–1944-es konfliktusokat bemutató – és a döntően a Kalotaszegi Református Egyházmegye Esperesi Hivatalának iratanyagára támaszkodó – fejezetek szorosan összetartozva mutatják be a terepen, az oral history módszerével gyűjtött narratívákon keresztül és az atrocitások írott emlékei, a fellelt dokumentumok elemzésével a kétszeres impériumváltás kataklizmáit. Ezek a fejezetek tehát a paraszti emlékezetben rögzült események narratíváit, a szóbeli közléseket az írásos emlékekkel, dokumentumokkal együtt bemutatva alkotnak szerves egységű történeti-néprajzi feltárást.

A kétszeres impériumváltás konfliktusaiban az 1940-es magyar katonai bevonulást közvetlenül megelőző napok magyar sérelmei is szerepet játszottak. A kalotaszegi településeket a bevonuló magyar alakulatok miatt sietve elhagyó román csendőrség és katonaság a magyar lakossággal szemben a fenyegetések mellett sokszor tettelegesen is fellépett. Az újonnan meghúzott országhatár mindkét oldaláról megindult a tömeges áttelepülés. Ilyen előzmények után Kalotaszeg magyar lakossága lelkesülten várta, majd örömittasan fogadta a magyar bevonulást, ami azonban a helyi román lakosságból elkeseredettséget váltott ki. A bevonuló magyar alakulatok a Kalotaszeggel szomszédos Szilágyságban a román civil lakosság ellen fegyveresen léptek fel, ami több mint kétszáz emberéletet követelt. A magyar bevonuláshoz köthető kevés számú (nem katonai) erőszakcselekmények közül kiemelkedik a – külön alfejezetben tárgyalt – bánffyhungyadi lincselés, amelyet magyar polgári személyek követtek el, és amelynek során megölték az éles magyarellenes kirohanásairól ismert román Aurel Munteanu görögkeleti esperest és egy román rendőrt, aki a „román világban” több helyi magyart megvert. Aurel

Munteanu szellemi vezetője volt a térség román közösségének, a két világháború közötti román–magyar konfliktusok vezéralakjaként vált közismertté, ezért az 1940-es magyar bevonuláskor való meglincselése az egész kalotaszegi magyarságra rávetítette a térség románságának gyűlöletét, ami aztán az 1944 őszen történt véres magyarellenes atrocitások egyik fő kiváltó oka volt. Hasonlóképpen az egeresi Gheorghe Boc rejtélyes körülmények közötti kivégzése a románság részéről a legsúlyosabb retorziókat váltotta ki 1944-ben Kalotaszegen, ezért az egeresi magyarok ellen elkövetett tömeggyilkosság előzményeit és elkövetését is külön alfejezet tárgyalja a disszertációban. Az egeresi, 16 áldozattal járó mézszárlást követően nagyon sok magyar család elköltözött Egeresről. Kalotaszeg egyetlen településén sem mutatható ki akkora népességfogyás a II. világháborút követően, mint itt. Az áldozatokra való megemlékezés egészen 2021-ig elmaradt a román fenyegető légkör miatt. A magyarság közel 600 lélekről a tizedére csökkent. Egeres eklatáns példája annak, hogy a magyarellenes atrocitások a vegyes lakosságú kalotaszegi településeken miként járulnak hozzá a peremhelyzetű falvak diaszporizációjához.

A négy évig tartó „kis magyar világ” drámai gyorsasággal ért véget azzal, hogy 1944. augusztus 23-án Románia a németek oldaláról kiugrott a háborúból. A román átállást követően azonnal megindultak Maniu-gárdisták és a román regionális helyben mozgósított zászlóaljok a frontvonal mögötti területeken. Tevékenységük – a rend biztosításának ürügyén – a magyar lakosság kárára történő rablásokból, gyilkosságokból, megbecstelenítésekéből, verésekből, fosztogatásokból álltak. Ezzel karöltve zajlott a szabad rablás, amelyben az érintett magyar közösségek környékének román lakossága inkább több, mint kevesebb számban részt vett. Ezt az október második felében történt – legalább két hétig tartó – román szabadrablást nevezik a

mai napig az idősebb kalotaszegiek keserűen „októberi nagyvásár”-nak, amikor a román falubeliek vagy a környékbeli románok annyit és azt rabolhattak a magyarok ingóságából, amit csak akartak. Térképre vihetően megrajzolható az idősebbek emlékezete nyomán, hogy mely román falvak mely magyar falvakat rabolták ki. Ezek az emlékek máig meghatározzák az egyes – súlyos károkat szenvedett – magyar falvak kapcsolatát a merénylő román falvakkal szemben.

Az atrocitások közül az egeresi tömeggyilkosságot és a Kispetriben történt lelkészgyilkosságot jelentőségük miatt külön alfejezetekben tárgyalja az értekezés. A Kispetriben történt lelkészgyilkosság előzménye az 1940-es bevonuláskor történt bánffyhungyadi lincselés, amelynek során Aurel Munteanu görögkeleti esperest meggyilkolta a felbőszült tömeg. 1944-ben ezért – a revánstól félve – a kalotaszegi református lelkészek túlnyomó többsége elmenekült a front közeledtekor. A kispetri példa bizonyította, hogy a református lelkészek elleni fenyegetések rendkívül komolyak voltak, a helyükön maradt tiszteletesek minden esetben való összeverése és kirablása, Kispetriben a meggyilkolása előre eltervezett volt.

A Kalotaszegen meggyilkolt magyar emberek azonban csak a töredékét jelentették a bosszúhadjárat valós áldozatainak. Erdély más részeihez hasonlóan Kalotaszegen is az volt a legáltalánosabb és leghatékonyabb módszer a magyar férfiak likvidálására, hogy internálótáborba gyűjtötték a különböző okokból üldözött – kivált a magyar hadsereg kötelékében határvadászsként szolgálatot teljesítő – magyarokat, akik aztán az embertelen bánásmód miatt elpusztultak orosz és román fogolytáborokban.

A református –iratanyagokra támaszkodó fejezetben a különböző típusú levéltári forrásokból válogatva, szövegrészleteket is közölve és ezeket elemezve vonok le tanulságokat az egyházmegye gyülekezeteiben a kérdéses időszakban történt etnikai

konfliktusokra vonatkozóan. *Mind helyi, kisebb jelentőségű rablások, fosztogatások, a református egyházközösségeket ért károk és atrocitások, mind a legsúlyosabb kínzások és gyilkosságok esetében is megállapítható, hogy az írásos dokumentumok összhangban vannak az oral history módszerével terepen gyűjtött történetekkel. Az adatgyűjtők által elbeszélt történetekből és az iratanyagokból szerzett információk csak ritkán, és jelentéktelen részletekben térnek el egymástól, ezért alapvetően és bizonyító erővel támasztják alá a dokumentumok az emlékezetben megőrzött eseményeket.*

Az értekezés zárófejezete a Kalotaszeg peremén lévő szórványközségek megmaradásának esélyeit elemzi. E települések közül vannak olyanok, amelyekre különféle szempontok szerint – egyházmegyei besorolás, kulturális jellemzők alapján – sokan ma is Kalotaszeg részeként tekintenek. E peremhelyzetű települések magyar közösségeit kivétel nélkül sújtották a nagy történelmi kataklizmák csapásai. Korábbi súlyos traumát jelentett a román szabadcsapatok által elkövetett magyar népiirtás és falúgetések 1848–49-ben az Erdélyi-szigethegység környékén Alsójárán, a Felszeg déli peremén és a Nádasmentén. A második bécsi döntéssel visszacsatolt Észak-Erdély új államhatárának megvonásával a Dél-Erdélyben rekedt Alsójára, Györgyfalva, Ajton, Bodrog és Kolozspata települések lakosságának elmenekülése máig kiheverhetetlen demográfiai csapást jelentett. Az Észak-Erdélyhez került többi peremhelyzetű szórványtelepülést máshogyan érintette a kétszeres impériumváltás. Az 1944 őszi frontvonal mögötti román félkatonai és civil csoportok atrocitásai és rablásai az erős, nagy kalotaszegi magyar falvaknál jóval erősebben sújtotta őket. Kalotaszeg esetében az Almásmentén élő szórványokat kegyetlenkedések (például Magyarzsombor, Középlak) az Alszeg vegyeslakosságú falvait is érzékenyen érintették (például Váralmás, Kispetri). Ekkor menekült el a maradék magyarság

Almásszentmihályról, Nyércéről, Magyarzsomborról, és ezzel hozható közvetlen összefüggésbe, hogy Kalotaszeg leginkább szórványosodó vidéke az Alszeg, amelynek kilenc, részben vagy egészben magyar lakosú falvaiban összesen nem él már kétezer magyar sem (például Bábonyból jórészt kihaltak, Farnason és Sztánán 20–30 magyar él csak életvitelszerűen). E zárófejezet tehát azt vizsgálja, hogy a románságba ágyazódó Kalotaszeg peremvidékén lévő magyar szórványközösségeknek milyen megmaradási esélyei vannak.

Az értekezés az előzményekre és a következményekre is kitékintően, modellszerűen, a hétköznapi emberek példáján, „alulnézetből”, a néprajzkutatás történeti és társadalomnéprajzi eszközeivel mutatja be, hogy a kétszeres impériumváltás történelmi katalizmáját milyen veszteségekkel és hogyan élte meg egy magyar identitásrégió, Kalotaszeg magyarsága.

IV. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN KÉSZÜLT ÖNÁLLÓ ÉS TÁRSZERZŐS PUBLIKÁCIÓK

BALOGH Balázs

- 1998 Egy körösfői árus kereskedelmi kapcsolatrendszere. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. 207–215.
- 2004 Local Village Tourism in „Kalotaszeg” Region after 1990. The Example of Village of Kalotaszentkirály (Sâncraiu, Romania) In: Cseri, Miklós – Fejős, Zoltán – Szarvas, Zsuzsa (eds.): *Touristic Construction and Consumption of Cultures. 8th Finnish-Hungarian Ethnological Symposium*. 175–182. Budapest–Szentendre: Hungarian

Ethnographical Society; Hungarian Open-Air
Museum – Museum of Ethnography.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

- 1998 Vázlat Kalotaszeg jelenkori társadalmáról. *Limes*, 4. 1. 135–158. (Újabb kiadása: Balogh, Béni (szerk.): *Kötődések Erdélyhez*. Tata: Alfadat-Press (1999) 263-285.
- 2001 Adatok Kalotaszentkirály és Zentelke téészesítés előtti paraszti gazdálkodásához. In: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. 145–156. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2004 Erdőalja. Adalékok egy kevésbé ismert erdélyi kistáj meghatározásához. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Febéren, Feketén Varsánytól Rítitig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. I kötet. 365–390. Budapest: L'Harmattan. /Kultúrák Keresztútján/
- 2004 Etnikai feszültségek a magyar-román egymásról alkotott képben. *Művelődés* (Kolozsvár) 57./ 5. 23–26., 4 p. (2004)
- 2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól*. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Néprajzi Tanulmányok/
- 2005 Kalotaszegi adatok a romániai rendszerváltozás utáni egyéni gazdálkodásról. In: Schwarcz Gyöngyi– Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. 219–228. Budapest:

- MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA
Társadalomkutató Központ.
- 2006 Turning inward or Forging New Ties: Social Strategies in Diaspora Communities on the Periphery of the Historical Hungarian Region of Kalotaszeg (Zona Călatei) in Transylvania. In: Balogh, Balázs – Ilyés, Zoltán (eds): *Perspectives of Diaspora Existence: Hungarian Diasporas in the Carpathian Basin – Historical and Current Contexts of a Specific Diaspora Interpretation and Its Aspects of Ethnic Minority Protection*. 187–226. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2007 Elzárkózás és kapcsolatkeresés. Szórványközösségek eltérő magatartásmodelljei egy nagy múltú erdélyi magyar táj, Kalotaszeg peremén. In: Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. 150–169. Budapest: Lucidus Kiadó.
- 2008 „... az utókor is borzadjon meg olvasásán! – A Kalotaszegi Egyházmegye Esperesi Hivatala 20. századi iratanyagának társadalomtörténeti tanulságai. In: Fülemlé Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. 361–393. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, L'Harmattan, /Documentatio Ethnographica 23./
- 2012 Mapping Regional Structures as Outlined and Produced by a System of Marriage Ties. *Acta Ethnographica Hungarica*, 57. 1. 91–126.

- 2016 „...Az utókor is borzadjon meg olvasásán!” In: Kovács Kurucz, János; Szalai, Erzsébet Ildikó (szerk.): Kalotaszegi krónikácskák: Alsójárától Zsobokig. Sztána, Kolozsvár: Szentimrei Alapítvány, Művelődés Egyesület, 22–54.
- 2017 Adatok Kalotaszeg szórványosodásához a református iratanyagok tükrében (Magyargyerőmonostor a két világháború között). In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd: Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. 295–303. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum Egyesület.
- 2019 Jelenlét, kapcsolattartás és terepmunka módszerek a változó Kalotaszegen. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. 31–60. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 45./
- 2020 Reprezentáció és reprezentativitás. Lépésváltás és léptékváltás a (kalotaszegi) hagyományörzés módozataiban. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.) *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*. 19–61. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 47./
- 2020 *Társadalom, Tájszerkezet, Identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól*. Budapest: Akadémiai Kiadó, (E-book kiadás, DOI ISBN: 9789634545583, <https://mersz.hu/balogh-fulemile-tarsadalom-tajszerkezet-identitas-kalotaszegen>)

- 2021 A „svájci villa” típusú építkezés divatjának hatása Kalotaszegen. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Vidékiség és vidékkutatások a Kárpát-medencében*. 251–283. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 48./
- 2021 Kalotaszeg. A népművészet felfedezése. *Rubicon* 32: 10-11. 88–107.
- 2022 Kalotaszeg – eine emblematische ungarische ethnographische Region (Kalotaszeg – egy emblemátikus magyar néprajzi táj). *Ungarn-Jahrbuch* 37. 273–334.
- 2023 *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen. Fejezetek egy emblemátikus néprajzi táj jelképpé válásának történeti, társadalmi folyamatairól.* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, 658 p. (ISBN: 9789635670680)

FÜLEMILE Ágnes – BALOGH Balázs

- 1998 Vázlat Kalotaszeg jelenkori társadalmáról. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. 151–172.
- 2004 An Emblematic Ethnographic Region in Transylvania (Erdély). Kalotaszeg in between Tradition and Modernity. *Hungarian Heritage*, 5. 1-2. 56–73.